

Adnan Menderes (1899-1961)

Adnan Menderes (1899-1961)

Adnan Menderes, 1899'da o yıllarda sancak olan Aydın'da doğar. Babası Kâtipzadelerden İbrahim Etem Bey'in memur olarak durumu orta hallice iken, annesi Tevhide Hanım'ın durumu ise Menderes Nehri boylarının toprak beyi olan varlıklı babası (Hacı Ali Paşazade) sayesinde çok daha iyidir. Anne tarafından dedesi vefat ettiğinde miras olarak daha dokuz yaşında iken Adnan Menderes'e kalan çiftliğin sınırları oldukça geniştir. 1934'te ilk önce "Ertekin" soyadını aldıysa da çok geçmeden bunu Menderes olarak değiştirir.

1954 seçimlerinde oy kullanan Başbakan Adnan Menderes

Menderes, anne ve babasını onları hatırlamayacak kadar küçük yaşta kaybeder. 1907'de de iki yaş büyük kız kardeşi dönemin bulaşıcı hastalığı verem yüzünden vefat eder. Sekiz yaşında kimsesiz kalan küçük Adnan'ı babaannesi Fitnat Hanım yanına alıp büyütür; onu kendi yanına İzmir'e getirir ve okula da orada başlatır.

Meşrutiyetin ikinci yılı 1910'da dönemin yeni açılan okullarından İzmir İttihat ve Terakki İdadisi'nin yedi yıllık kısmında orta öğrenime başlar. Birkaç yıl sonra bu okuldan ayrılarak aynı şehirdeki Kızılçullu Amerikan Kolejine geçer. Her iki okul da genç Adnan'ın siyasete karşı ilgi göstermesinde etken olur. Öğretmenleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC'nin) İzmir teşkilatına mensup kişiler olarak -örneğin Vasıf Çınar- derslerinde dillendirdikleri düşünceler cemiyetin ideallerini ve ilkelerini yansıtır. İngilizce öğretiminin de yapıldığı Amerikan Kolejinde ise özgürlükçü ortamdan etkilenir.

1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı yüzünden Menderes'in orta öğrenimi yarım kalır. İdadinin son sınıfını okuduğu 1916'da zorunlu olarak askere alınır. Lise düzeyinde eğitim alanların yedek subay olduğu böyle bir dönemde Adnan Menderes, İstanbul'da aldığı askeri eğitimden sonra İzmir'e subay adayı olarak bir alayın emrine verilir ve 1917'in son günlerinde de asteğmen olur. Savaşın fiilen sona erdiği ve Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından birkaç hafta önce Suriye-Filistin cephesine gönderilir, ancak yolda -Pozanti'da- geçirdiği hastalık yüzünden İzmir'e geri döner ve savaş sonrası ordunun terhisine kadar orada kalır.

Anadolu'nun işgal görmeye başladığı 1918 sonu ve sonrası günlerde, özellikle Aydın'ın 27 Mayıs 1919'daki Yunanlarca işgalinden sonra Adnan Menderes bu kez Aydın'daki kendi çiftlik bölgesinde Yunan birlikleriyle savaşmak üzere adını "Ay-Yıldız" olarak belirledikleri küçük bir Kuvay-ı Milli müfrezesi kurar. 1920 yılının son aylarında Ankara'nın yedek subaylar için yaptığı çağrı üzerine Aydın merkezindeki düzenli birliklerin emrinde çeşitli görevler üstlenir ve 1922'ye kadar direniş faaliyetlerinin içinde aktif olarak yer alır. İstiklâl Harbi boyunca yaklaşık üç yıl süren askerlik hizmetini yerine getirdiği ve milli orduda yer aldığı için, 1931'de sadece cephede bulunanlara verilen kırmızı şeritli İstiklâl Madalyası ile taltif edilir.

Yirmili yaşlarına denk gelen İstiklâl Harbi'nden sonraki o sekiz yıl boyunca -1930 yılına kadar- Menderes Aydın'a yakın

Çakırbeyliği'ndeki çiftliğiyle bizzat ilgilenir ve çiftliğini kısa sürede çevrenin en verimli işletmelerinden biri haline sokar. Aydın Ziraat Odası Başkanlığı da bu on yıl içinde -1926-27'de- gerçekleşir.

Menderes, ilk kez siyasete 1930'da Ali Fethi Okyar'ın kurduğu Serbest Cumhuriyet Fırkasının (SCF'nin) Aydın il teşkilatı başkanı olarak girer. Partinin ülke içindeki örgütlenmesi sırasında A.Fethi Okyar Aydın'a geldiğinde, yeni partinin il başkanlığı için Adnan Menderes'in ismi tavsiye edilir. O güne dek siyasete girmeye istekli olmayan Menderes, Fethi Okyar'la gece geç saatlere kadar görüşür. Nihayet uzun süren bu konuşma sonunda ikna olarak Adnan Menderes Serbest Cumhuriyet Fırkasına girmeye karar verir. Sadece Fethi Okyar'ın ikna çabaları değil, SCF'nin iktisadi görüşleri -özellikle çiftçileri olumsuz etkileyen 1929 ekonomik buhranın çare arayışlarındaki köycü/tarım görüşleri- iktidarın bu yöndeki politikalarına eleştirel bir tutumu ifade ettiği için Menderes'i çeker.

SCF'nin feshinden birkaç ay sonra Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF, sonra CHP) kendini toparlamak ister; çeşitli illere merkezden heyetler yollar ve öncü fikirleri olan kimselerle temasa geçilir. Böylelikle gelecek vaat eden kişiler partiye alınmak istenir. Bunlardan biri de Menderes'tir. Bayar'ın başkanlığındaki heyet Aydın'a geldiğinde, ondan CHP'ye girerek görüşlerini parti içinde savunmasını isterler. Menderes de Aydın'daki parti örgütünü yeni baştan kurma şartının kabul edilmesiyle CHP safına katılmış olur.

Atatürk, SCF'nin dağılmasından sonra farklı görüşleri dinlemek, eğilimleri ve ihtiyaçları daha yakından gözlemlemek için Batı Anadolu'yu kapsayan gezisinde Aydın'da Adnan Menderes'le tanışır ve onun bazı görüşlerinden etkilenir. Önce "eski SCF'li" oldukları için CHP'nin Aydın il örgütüne gelmeyi usulen yapılan kısa bir görüşmeyle geçiştirmek isteyen Atatürk, hemen hemen Menderes'le aralarında geçen bu "memleket sohbeti"nde daha çok kooperatifleşme, sanayileşme üzerinde yoğunlaşırlar ve sohbet dört saate yakın sürer. Menderes, çok sonra Atatürk'le olan görüşmesi için şöyle der: *"Sohbet Atatürk'le, hemen hemen aramızda geçti. İlk defa teklif ettiğim sigarayı almayan ve kahve istemeyen Büyük Gazi'nin, memleket meseleleri üstünde sohbet derinleştikçe, kendilerine zaman zaman takdim ettiğim bir paket Gazi sigarasını içip bitirmiş olduklarını, dönüşlerinde müşahede ettim. Ve ayrıca dört kahve emir buyurdıkları da bugünkü gibi hatırmdadır. Programlarında da aksaklık oldu. Çünkü, birkaç dakikalık bir ziyaret için teşrif buyurdıkları orada tam dört saat kaldılar"*. Olumlu izlenimlerle oradan ayrılan Atatürk'ün Menderes için yanındakilere "Şayan-ı dikkat bir gençtir" diye söz ettiği bilinmektedir. Nitekim hiç girişimi olmadığı halde 1931'in üçüncü ayında yapılan genel seçimlerde Aydın'dan mebus yapılması kendisi için bir "sürpriz" olmuşsa da genel merkez onun ismini Atatürk'ün dikkat çekmesiyle -belki de talimatıyla- çoktan not etmiştir. Bu seçimi takip eden her seçim döneminde de vazgeçilmez bir isim olacak ve 8 dönem daha milletvekilliği yapacaktır.

Daha otuz iki yaşında iken mebus seçilerek Ankara'ya geldiğinde onun için yepyeni bir hayat başlar. Çiftliğinin önemli kısmını tapu terki yoluyla köylülere bırakmış; kendi işlerini de güvendiği kâhyasına teslim etmiştir. Onun için ilk yıllar sıradan bir mebus olarak hem başkenti hem de Meclis'i tanıma süreci olarak geçer. Bu bakımdan milletvekilliğinin ilk yılları kendisini gösterdiği bir devre olmaz. 1940'lı yılların ortalarına kadar neredeyse on beş yılın büyük bir kısmında etkin bir rol oynamaz: Meclis'teki ilk konuşması 1933'ün son ayında gümrük memurlarının görevlerini kötüye kullananlarla ilgilidir ve bundan sonra da nadiren söz alır. Onun 1930'lar boyunca siyasette bilgi ve deneyimini artıran iki unsur vardır: Birincisi alt düzeyde aldığı görevler, diğeri Ankara Hukuk Mektebi'nden aldığı yüksek öğrenim bitirmesiydi. Menderes, dilekçe komisyon üyeliği, kongre üyeliği, parti müfettişliği ve müşahitliği görevleri sayesinde devlet işlerinin nasıl işlediğini ve nerelerde aksadığını yakından gözlemler. Ankara Hukuk Mektebinde 1933'te başlayan ve 1935'te biten üç yıllık eğitimi de, başta mevzuat bilgisi ve belagati olmak üzere ona çok şey katar. Bu okulda,

hocaları arasında kendisini çok etkileyen Sadri Maksudî Arsal, Baha Kantar, M. Şeref Özkan, M. Esat Bozkurt, A. Fuat Başgil gibi devrin ünlü hukukçuları vardır.

Adnan Menderes'in siyasette asıl öne çıktığı yıllar, İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme denk gelir. Savaşın ardından başlayan demokratikleşme süreci Menderes'in de siyasi kariyerinde yeni bir dönemin işareti olur. Onun tanınması da ilk kez işte bu geçiş evresinde gerçekleşir. Yaklaşık on beş yıl boyunca olağan dışı bir çıkışına rastlanmazken, ortaya yeni çıkan muhalefetin sözü dinlenir politikacılarından biri olur. Siyasi erkin teklif ettiği 1945 Mayıs'ında Çiftçiyi Topraklandırma Kanun tasarısının Meclis'teki görüşmeleri sırasında aleyhteki ciddi eleştirileri onun CHP içinde muhalif kanata katılmasına vesile olur. Menderes, bu kanunun öngördüğü köylülere toprak dağıtma idealine karşı çıkmamakla birlikte bunun uygulanabilirliğinin güç olduğunu düşünür, en önemlisi büyük arazilerin zorla kamulaştırılmasına karşı çıkar, bunun yerine toprakların modern/teknik tarımla işlenmesi teziyle sermaye getiren çiftliklerin dokunulmamasını ister. Özellikle bu kanun tasarısının görüşülmesi sırasında Menderes'in performansı dikkat çeker ve onun ayırt edici bir özellik kazanmasını sağlar. Özellikle bu konuşmaları ile Menderes, dönemin Başbakanı Saraçoğlu'nun deyimiyle parti içinde bir "çatlak sese" dönüşmüştür.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu görüşmelerinin ardından o sıralarda oylaması gerçekleşen bütçe kanunu tasarısına Menderes'in ret ve ayrıca Saraçoğlu hükümetine güvensizlik reyini vermesi onun muhalif konumunu açıkça belli eder. O güne dek cesaretle dillendirilmemiş görüşler kısa sürede siyasi bir içerik kazanarak tutumlara da yansır. Menderes, üç muhalif CHP mebusu ile 1945 Haziran'ında partinin üst yönetimine verdikleri "Dörtlü Takrir" denilen önerge ile partinin tüzüğü ve kanunlardan anti-demokratik gördükleri hükümlerin kaldırılmasını isterler. Menderes, daha sonraki günlerde Fuat Köprülü ile birlikte Vatan gazetesindeki yazılarıyla iktidara yönelik eleştirilerini yinelerler. CHP yönetimi sonunda Menderes'in partiden ihracına karar verir. Diğer muhaliflerin de kopuşları ile yeni bir siyasi partinin yolu açılır.

Menderes'in içinde bulunduğu dört eski CHP'li muhalif 1946 yılının hemen başında Demokrat Parti'yi (DP'yi) kurarlar. Partinin kurucularından birisi olarak Menderes, Bayar'ın karizmatik liderliğindeki bu yeni partide hep özel bir yere sahip olacaktır. Onun Meclis'teki görüşme ve tartışmalarda, hükümetin dikkat çeken bir eleştirmeni olarak çok geçmeden DP'nin sözcüsü konumuna gelecektir. Meclis dışında da, hitabeti sayesinde partisinin toplantılarında kişisel hayranlarını artıracaktır.

Demokratik bazı ilkelerin henüz yer almadığı 1946 genel seçimlerinde Menderes kendisinin bile haberi olmadan aday listesine alındığı Kütahya'dan milletvekili seçilerek Meclis'e girer. Aday olduğu Aydın'da ise "seçim hileleri" yüzünden seçilemediğini ileri sürerek seçim sonrasında bu konu üstünde epey durur. Normal şartlarda 1947 yazında yapılması düşünülen genel seçimler erkene çekilince yeni kurulan Demokrat Partide bu karar kendilerine yönelik bir baskın seçim olarak değerlendirilir. Adnan Menderes bu kararı eleştiren görüşlerini DP adına hem TBMM'de hem de gazetelerde dile getirir. Onun üzerinde durduğu konu, bu kararın iktidarın yeni kurulmuş olan Demokrat Partiye henüz örgütlenme ve hazırlanma fırsatı vermemesidir. Seçim öncesi yapılan belediye kanunundaki değişiklik de ona göre, seçim işinin CHP'nin kendi idaresinde sürdürmek istemesidir.

DP'nin kurulmasından bir yıl sonra -1947 Ocak'ında- gerçekleşen partinin ilk büyük kongresinde genel yönetim kuruluna ikinci en yüksek oyu alarak seçilir. Böylelikle DP politikalarının belirlenmesinde ilk elden sorumlusu olan bu önemli heyetin on beş üyesinden biri olur.

Kuruluşundan itibaren dört yıllık döneminde DP'nin siyasi meşruiyet ve örgütlenme çabalarında temsil vaziyetinde olan

Menderes'in işi kolay sayılmaz. Bir yandan çok partili hayatı kalıcı hale sokmak için hâlâ kudretli siyasi iktidarın her şeyi geri götüren kararına vardırılmayacak ölçüde muhalefet edecek, öbür yanda da hükümetle partisi arasında bir muvazaa olduğu izlenimi verecek ölçülü bir ilişkiyi ortaya koyacaktır. Menderes'in 1946-1950 arasında yaptığı konuşmaları ve demeçlerinin bu iki zorluğu gidermek üzerine olduğu anlaşılır.

1950 Mayıs'ında gerçekleşen Türkiye'nin ilk gerçek demokratik seçimlerinde DP'nin üstün başarısı, Menderes'in siyasi geçmişinde bir diğer dönüm noktasıdır. Adnan Menderes, bu seçimleri, bir devre son verip yeni devir açan "tarihi bir gün" olarak değerlendirir. Ona göre bu seçimlerle birlikte normal siyasi hayat başladığı gibi Türk demokrasisi bir zafer günü elde etmiştir. Daha beş yılını doldurmamış DP, 1950'deki seçim sonrası iktidara gelince partinin de başına geçerek Menderes 51 yaşında başbakan olur. Kendini o sıra "Köprülü'nün yardımcısı" olarak gören Menderes'in Bayar tarafından öteki adaylara tercih edilmesi hem cumhurbaşkanlığıyla uyumlu olacağı hem de popülaritesi ile ilgilidir. Siyasi yönetimin başı ve Meclis'te büyük bir parti grubunun lideri olarak üzerine aldığı ikili görev, onun bundan sonraki yıllarda en etkili siyasi liderlerinden biri olmasını sağlayacaktır.

Menderes'in başbakanlığının ilk dört yılı, gerçekten göze çarpacak kadar başarılı zamanlarıdır. Menderes'in başında olduğu için onunla anılan DP hükümetinin icraatları toplumun neredeyse tüm kesimlerinin desteğiyle benimsenir. Özellikle epey zamandır geri kalmış büyük kitle köylü kesimine yönelik hamleler peşi sıra gelir: Yol, su ve elektriğin götürülmesi, finans desteği, kredi kolaylığı, traktör ithali gibi tarımın modernleşmesine yönelik işler kırsal kesimin bu dönemi "altın yıllar" olarak yâd etmesine imkân verir. Elbette görelî iyileşme sadece tarımla ilgili değildir; hemen her alanda kısmî değişiklik gözle görülür şekilde yaşanır. CHP iktidarı döneminde başlamış olan Batı'yla ilişkiler 1950'ler başındaki gelişmelerle daha da pekişir. Laiklik ilkesi konusundaki duyarlılık temelde değişmez ama dinin özgürlük alanında yapılan kimi açılımlar rakipleri tarafından taviz olarak değerlendirilir. 1951 Temmuz'unda Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkındaki Kanunun çıkması ve 10 Kasım 1953'te Atatürk'ün naaşının yapımı tamamlanan Anıtkabir'e nakli, Menderes'in ilk hükümet döneminin icraatları olarak kayda geçer.

Halkın çoğunluğunun gözünde 1950'nin ilk yıllarındaki hızlı büyüme Menderes'e mal edilir. Bu bakımdan, dört yıl aradan sonra yapılan 1954 seçimlerinde DP'nin daha da artan oyları Menderes'e ilişkin başarı kabul edilir. Seçim sonuçları ayrıca onun parti içindeki konumunu iyice sağlamlaştırır. Bu seçimlerde kendine yakın isimleri milletvekili seçtirmeyi başarır. Ancak onun giderek büyüyen kişisel siyasi gücü, bundan sonraki süreçte hükümetine yöneltilen eleştirileri de tek başına göğüslemesine neden olur. Tavırlarını açıkça belli eden başta CHP üzere muhalefet partilerinin ve kendi parti içindeki muhaliflerin yanı sıra bazı aydın ve basın mensuplarına gösterdiği müsamaha, zamanla, o nispette azalır. Bunlara karşı partiden ihraç, hapsedilme gibi cezalara göz yumar. 6-7 Eylül 1955'te İstanbul'daki bazı gayri müslim esnafın dükkânlarının yağma edilmesine kadar varan ve kontrolden çıkan gösterilerin sonrasında Menderes'in itibarı zedelenir. O yılın sonlarında yapılan parti grup toplantısında da parti içi muhaliflerince sert

Başbakan Adnan Menderes İzmir mitinginde

biçimde eleştirilerek liderliği ilk kez bu kadar ciddi biçimde sorgulanır.

1957 seçimlerinde oylarının kısmen azalmasına karşın DP iktidarının seçimle değişmeyeceğine hükmeden bir grup cuntacı, hükümeti devirmek için gizlice harekete geçer. 1958 başında hükümete karşı komplo kurmakla suçlanan dokuz subay tutuklandığında bile soruşturmayı derinleştirmek istemeyen Menderes bunu söylenti olarak değerlendirip üstünde durmaz, dahası bu haberi orduya “iftira” sayar. O hâlâ kendisinin geniş halk yığınlarının desteklediğine güçlü bir şekilde inanır.

1960 yılına gelindiğinde Menderes’in iktidarı, darbeci subayların gerçekleştirdiği 27 Mayıs müdahalesi ile son bulur. Bir gün sonra Menderes, Eskişehir’den geçtiği Kütahya’da tutuklanarak Yassıada’ya getirilir. Darbecilerin etkisi ve denetimindeki olağanüstü duruşmalar sırasında Menderes pek çok suçla isnat edilir. Bu suçlamalardan en ağırı ve onun idamına gerekçe olan suçlama anayasayı ihlal etmektir. Darbe mahkemesi siyasi muhalefeti baskılamak için hükümet uygulamalarının “kardeş kavgasına” yol açtığı, bunun da ülke bütünlüğünü zedelediği değerlendirmesiyle onun anayasayı ihlal ettiğini hükmeder. Sonuçta, darbe yargısı Menderes’i idam cezasına çarptırır. 17 Eylül 1961’de öğle vaktinde idam edilir. Menderes’in mezarı önce İmralı’da iken 17 Eylül 1990’da devlet töreniyle İstanbul Vatan caddesinde yapılan anıtmezarına nakledilir. 2022 yılının başında da doğduğu yer Aydın’da “Adnan Menderes Demokrasi Müzesi” açılır.

1928’de İzmir’in tanınmış ailelerinden Evliyazadelere mensup Berrin Hanımla (1905-1994) evlenen Adnan Menderes’in bu evlilikten Yüksel (1930-1972), Mutlu (1938-1978), Aydın (1946-2011) olmak üzere üç oğlu olmuştur.

Süleyman İnan

KAYNAKÇA

Adnan Menderes’in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri, (Derleyen: Haluk Kılçık), Demokratlar Kulübü Yayınları, Ankara 1991.

AĞAOĞLU, Samet, **Arkadaşım Menderes**, Baha Matbaası, İstanbul, 1967.

Ankara Hukuk Fakültesi Arşivi (**Adnan Menderes Evrakı**)

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Menderes’in Dramı**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.

BABAN, Cihad, **Politika Galerisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.

BAYAR, Celâl, **Başvekilim Adnan Menderes**, (Hazırlayan: İsmet Bozdağ) Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1968.

ESİRCİ, Şükrü, **Menderes Diyor ki....**, Demokrasi Yayınları, İstanbul 1967.

FERSOY, Orhan Cemal, **Bir Devre Adını Veren Başbakan Adnan Menderes**, Garanti Matbaası, İstanbul 1971.

İNAN, Süleyman, **Adnan Menderes-Biyografik Notlar: Kimliği ve Muhalefeti**, Liberte Yayınları, Ankara 2021 (Gözden geçirilmiş ikinci baskı)

İNAN, Süleyman. **Aydın Menderes’le özel görüşme** (-1 Eylül 2001; -2 Şubat 2002)

KISAKÜREK, Necip Fazıl, **Benim Gözümde Menderes**, Büyük Doğu yayınları, İstanbul, 1998.

SAROL, Mükerrerem, **Bilinmeyen Menderes**, Kervan Yayınları, İstanbul 1983.

SÜKAN, Faruk, **Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları (1950-1960)**, Kültür Ofset, Ankara 1991.

TBMM Genel Evrak ve Arşivi (**Adnan Menderes Dosyası**)

Fotoğraf açıklama

*Yayın izni, T.C. Başbakanlık, Basın Yayın Genel Müdürlüğü Arşivinden alınmıştır. Kullanılan fotoğraflar da kamu malı mahiyetindedir.

03/07/2024 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/adnan-menderes-1899-1961/?pdf=5136> adresinden erişilmiştir